

35. *Wright F. A. Marcus Agrippa: Organizer of Victory / F. A. Wright. – L., 1937.*
36. *Yavetz Z. Plebs and princeps / Z. Yavetz. – New Brunswick; Oxf., 1988.*
37. *Zanker P. The Power of Images in the Age of Augustus / P. Zanker. – Ann Arbor, 1988.*

УДК 94 (37) – 058. 214

До інтерпретації назви етрусської магістратури *zilaθ meχl rasnal*

Янко А. Л.

Янко А. Л. До інтерпретації назви етрусської магістратури *zilaθ meχl rasnal*. У статті аналізуються етрусські написи, що містять соціально-політичні терміни *zilaθ*, *meχl*, *rasnal*. Автор доходить висновку, що *zilaθ* означає «виборний правитель», *meχl* є варіантом *meχlum* та генетично пов'язане з *meθlum* «частина, доля» у значенні «участь в управлінні». *Rasnal* співвідноситься з найменуванням етрусського епоніма *Rasenna* (*Raetus*, *Raθ*) і буквально перекладається як «громадянський». Увесь титул *zilaθ meχl rasnal* перекладається як «виборний правитель, що уповноважений громадою».

Ключові слова: Етрусски, Етрусські написи, Етрурія, Стародавній Рим, соціальні терміни, політичні терміни.

Янко А. Л. К интерпретации названия этрусской магиистратуры *zilaθ meχl rasnal*. В статье анализируются этрусские надписи, содержащие социально-политические термины *zilaθ*, *meχl*, *rasnal*. Автор приходит к выводу, что *zilaθ* обозначает «выборный правитель», *meχl* является вариантом *meχlum* и генетически связано с *meθlum* «часть, доля» в значении «участие в управлении». *Rasnal* соотносится с наименованием этрусского эпонима *Rasenna* (*Raetus*, *Raθ*) и буквально переводится как «гражданский». Весь титул *zilaθ meχl rasnal* переводится «выборный правитель, уполномоченный гражданской общиной».

Ключевые слова: Этрусски, Этрусские надписи, Этрурия, Древний Рим, социальные термины, политические термины.

Yanko A. L. Interpretation of Names of Etrurian Magistracy *zilaθ meχl rasnal*. The article deals with Etrurian inscriptions, containing social and political terms *zilaθ*, *meχl*, *rasnal*. Author comes to conclusion that *zilaθ* means an elective ruler, *meχl* is a variant for *meχlum*: the both terms are

genetically connected with *meθlum*, which means *a part or a portion* in a sense *to take part, to have portion, or to participate in governance*. *Rasnal* is in relation to the name of an Etrurian eponym *Rasenna (Raetus, Raθ)*, what could literary be translated as *civil*. Thus, all the entire title – *zilaθ meχl rasnal* – is translated as *the elected ruler, authorized with civil community*.

Key words: Etruscan, Etruscan inscriptions, Etruria, Ancient Rome, social terms, political terms.

Не зважаючи на певні труднощі, пов'язані з дешифруванням етрусських текстів, тлумачення етрусських термінів допомагає зрозуміти особливості соціально-політичної організації етрусків у VIII–III ст. до н. е. Це повною мірою відноситься до назв етрусських магістратур, зокрема титулу *zilaθ meχl rasnal*. Спроби інтерпретувати цей вираз або його окремі компоненти були неодноразовими, однак повної ясності не було досягнуто.

Між тим, як окремі слова, приміром, *zilāt* (CIE, № 2771); *meθlum* (CIE, № 5097, F, a; SE 1996, № 62, p. 136, n. 69), *raśnal* у (CIE, № 439), окремі вирази: *meχlum rasneas* (CIE, № 5093), так і все словосполучення, наприклад, *zilaθ meχl rasnal* (CIE, № 5360) та (TCo, A, 24) [28, tav. 1-35.], або у вигляді *zilaθ meχl rasnas* (TLE, № 137) досить часто зустрічаються в етрусських написах різного призначення. Це відкриває шлях до співставлень й узагальнень за комбінаторною методикою.

Проте деякі дослідники для дешифровки етрусських написів використовували етимологічний метод. Терміни *raśne* і *raśneś* у написі на *ciprus Perusinus* (CIE, № 4538) А. Кроуфорд, користуючись мовами стародавніх германців, перекладав як «міра продовольства, річний врожай зернових, орендна плата» [38, p. 311, 172, 191].

Ж. Марта для інтерпретації етрусських написів залучав угро-фінські мови, тому *zilāt* він перекладав як «повний, довершений», *meθl* як «окремий, ізольований», а *raśne* і *raśneś* – відповідно «розривати, відривати» та «розірваний, відірваний» [46, p. 30-41, 140-141, 148-149, 184, 264, 256]. Головною вадою означеного методу є те, що не можна з упевненістю довести, чому саме такою мовою розмовляли і писали етруски.

Більше успіху досягнув В. Деске, який використовував комбінаторний метод. *Zilāt* він тлумачив як «суддя», *meθl* (*meχl*) вважав запозиченням від оскського *meddix* «магістрат», *raśnal* перекладав як «родовий» [40, S. 26, 34, 37, 38, 40-41]. Дещо інакше інтерпретував ці терміни А. Г. Бекштрем, теж прихильник комбінаторного методу. *Zilāt*, *zilc*, *zilχ*, *zilaθ* він вважав різними варіантами написання назви вищої етрусської магістратури [1, с. 45-49], *meχl rasnal* тлумачив як «жрець Расенни», посилаючись на повідомлення Діонісія Галікарнаського про ватажка Расенну, ім'ям якого називали себе самі етруски (Dion. Hal., Ant. Rom., I, 30, 3) [2, с. 333-334]. Слід зауважити, що не всі етруски могли бути жерцями, тим більше жерцями одного Расенни. Пізніше термін *meχl* дослідник вирішив вважати варіантом написання

числівника *taχ* «п'ять», тому *teχl gasneas* він перекладав «один із п'яти жерців колегії Расенни» [1, с. 61-62].

Б. Карра де Во виділяв особливі корені слів, які, на його думку, зустрічалися у більшості індоєвропейських мов, тому *zilc* та його деривати він перекладав за допомогою кореня *sil* (JIL), що вказував на чистоту, як «вибраний, обраний» [34, р. 148.]. *Rasnal* він вважав самоназвою етрусків, але похідною чомусь від грецького слова ἄρσην (ἄρρην) «сильний, чоловічий» [34, р. 158]. Очевидно, що етрусська мова не споріднена з грецькою, також невідомо, чи є вона взагалі індоєвропейською.

В. Георгієв, однак, вважав, що етрусська мова належить до індоєвропейської мовної сім'ї [6, с. 186]. Саме тому основу *zil* він пов'язував навіть з російським «пожилой», а *gasna* виводив із `Rasen-, зближуючи з індійським *gājan* «цар», щоправда вже на наступній сторінці вказуючи ще одне позначення царя – *laucum* (*lucumo*) [6, с. 190-191]. В. Бранденштейн тлумачив *gasna* як «місто, царство» [31, Sp. 1917]. Зрозуміло, що такі розбіжності у тлумаченні не додавали етрускологам доказової бази.

О. І. Харсекін *zilaq*, *zilc* вважав вищою етрусською магістратурою, *tes* перекладав «правитель, магістр», *rasnal* – «етрусський», все словосполучення *zilaq mecl rasnal* як «зілат етрусського союзу» [19, с. 57-58, 102.]. У двомовному написі з Пірґи етрусському *tes quta* відповідає пунійське *mlk* «цар» (TLE, № 874, A, 4) [22, с. 110, 118.]. О. І. Харсекін зазначав, що етрусський титул був запозичений від оскської магістратури *meddiss tuviks* [23, с. 287.], О. Й. Немировський розумів білінгву буквально, вважаючи Тефарія Веліану царем міст Цере і Пірґи [17, с. 18]. Щоправда, пізніше *tes quta* він перекладав більш нейтрально як «той, що править державою» [18, с. 88]. *Zilaq mecl rasnal* він перекладав спочатку як «претор царя Етрурії» [17, с. 18], потім «претор об'єднання держав» або «претор за правителя царя держав» [18, с. 92, 112]. Проти гіпотези Харсекіна говорить, на нашу думку, неможливість запозичення більш політично організованими етрусками титулу в менш розвинених у цьому відношенні італіків, тим більше, що перші були поневолювачами останніх. Переклади Немировського теж є незадовільними. Очевидно, дослідник надто довірився латинським написам із романізованої Етрурії «*praetor Etruriae XV populorum* (претор 15 народів Етрурії)» (CIL, XI, № 1941, 2699; XIV, № 172). Між тим, це не білінгви, тому терміни з них не можна повністю отожднювати з етрусськими титулами. Крім того, проблему *mecl rasnal*, на наш погляд, О. Й. Немировський так і не розв'язав, перекладаючи то «царя Етрурії», то «об'єднання держав». Незважаючи на це, його припущення підтримав В. Л. Цимбурський [25, с. 183].

В. В. Іванов намагався відшукати етимологічні відповідності терміну *zilaθ* у хатській мові (*zilat* «престол») [7, с. 42], а для *teχ*

(metlum) – в еблайтській мові (meq-um «ліга») [8, с. 85; 9, с. 212]. У першому випадку навіть сам автор зазначав, що запозичення zilat не спостерігається у написах ні одного зі стародавніх народів Малої Азії [7, с. 42]. Не зрозуміло, як же тоді воно потрапило до етрусків? Друге співставлення неймовірно через те, що мова мешканців Ебли була семітською, а в етрусській мові не знайдено жодного запозичення навіть з мови недалекого Карфагена.

Ряд етрускологів перекладали zilaq mecl gasnal як «претор Етрурії», «претор народів Етрурії» або «претор союзу народів» чи «зілат етруського народу» [14, с. 126; 20, с. 377-379; 21, с. 100; 26, с. 72; 29, р. 90; 41, р. 78; 49, р. 58], припускаючись помилок, що були нами розглянуті вище. Крім того, відкриття у 1999 р. бронзової таблиці з Кортони, де також присутній титул, що розглядається, спростовує твердження, що він існував лише у центрах етруської ліги, спочатку Тарквініях, потім Вольсініях (Орвіето), і позначав главу конфедерації.

Отже, якщо термін zilaθ більш-менш задовільно тлумачиться як «вищий магістрат, виборний правитель», то відносно meχl gasnal цього сказати не можна. Тому необхідно по-новому інтерпретувати цю частину титулу.

Тож нашою метою зазначимо нову інтерпретацію назви магістратури zilaθ meχl gasnal, що надасть змогу краще зрозуміти політичну організацію етрусських міст-держав.

Серед соціально-політичних термінів особливу увагу привертає meθlum, що зустрічається як у давно відкритих, так і в нещодавно віднайдених написах (CIE № 5097, F, a; SE 1996, № 62, р. 136, п. 69). Очевидним є також його зв'язок із meχ, meχl, meχlum.

У відомій епітафії Лариса Пулени з Тарквінії перераховані його звершення, серед яких вказується: сі meθlumt pul hermu (CIE, № 5430, 7). Як відомо, сі – «три», що підтверджено й етруссько-пунійською білінгвою (TLE, № 874, A, 9) [18, с. 88; 19, с. 56; 20, с. 376; 21, с. 224; 27, с. 187]; pul – «для» [20, с. 379]. А щодо meθlum розбіжності – «міська громада» [19, с. 57], «країна, народ» [20, с. 378], «округ, нація» [30, р. 111], «округ» [51, р. 5]; hermu пов'язують з heramaśva та heramve написів із Пірг (TLE № 874, A, 1, 14) і трактують як «статуя» [30, р. 216; 51, р. 4].

Тут необхідно згадати, що у Римі, під час утворення територіальних триб, котрі замінили родові, на перехрестях були влаштовані «ἵεροσι προνομίαις», яким герми на честь «Lares compitales (Ларів перехресть)», або ж були зобов'язані приносити жертвопринищення сусіди (Cato., Agr., V, 3; Dion. Hal., Ant. Rom., IV, 14, 3; Plin., N. H., XXXVI, 204; Macrobian., Sat., I, 7, 34) [3, с. 62; 4, с. 11; 48, S. 102, 109-111; 52, S. 148-150]. Водночас, meθlum слід вважати запозиченням із грецької мови, від μετέχω «мати долю, брати участь, діяти спільно» [35, р. 689; 42, S. 216; 45, р. 1109; 47, S. 144], що в Арістотеля часто

вживається (інколи у вигляді ἡ μέθεξις «участь») в значенні «брати участь в управлінні», тобто як політичний термін (Aristot., Pol., II, 7, 5, 1272 a, 32; III, 3, 4, 1278 a, 23; 3, 6, 1278 a, 36; 3, 6, 1278 a, 38; 7, 13, 1283 b, 42; 10, 7, 1297 a, 33-34; 11, 6, 1298 b, 32; V, 1, 2, 1301 a, 34; 1301 a, 38; 5, 8, 1306 a, 15; 7, 4, 1308, a, 15; 10, 6, 1316 b, 21; VI, 2, 2, 1318 b, 23; 4, 6, 1321 a, 37; VII, 9, 8, 1330 a, 16). Очевидно, й у Тарквініях Ларис Пулена облаштував «три ділянки для герм». Термін *meθlne*, що зустрічаємо у вигляді когномена у написах із Сени (нині Сіена) (CIE, № 230-233), слід перекладати «сусід». Тому в даному випадку *meθlum* треба тлумачити як позначення територіальної одиниці етрусського міста-держави. Водночас, не виключено, що даний термін, коли він зустрічається у назвах вищих магістратур, міг позначати як невелику сусідську громаду, так і громаду мешканців міста в цілому. Слова *meχ*, *meχl*, *meχlum* у титулах посадовців інтерпретуємо як «уповноважений громадою», «той, що має повноваження від громади» тощо.

Перейдемо до тлумачення другої частини назви. Логічним буде припустити, що вона повинна позначати, від якої саме громади отримав повноваження провідник. Відомий напис на камені з Кортони: *tular gaśnal* (CIE, № 439) складається зі слів, що вже зустрічалися нам у (CIE, № 4538, A, 5, 8). Оскільки *gasneas*, *gasnas*, *gaśnal* ще трапляються у написах (CIE, № 5093, 5360; TLE, № 137; TCo, A, 24) як частина назви магістратури, припускалося, що це позначення на кшталт латинського *publicus* «суспільний, державний» [18, с. 89, 92, 112; 25, с. 182-183; 30, р. 178; 31, Sp. 1917]. Водночас етимологію терміну виводять з індоєвропейських слів у значенні «царство» [6, с. 190-191; 25, с. 183; 31, Sp. 1917], що навряд чи відповідає змісту, бо термін знаходимо у назвах полісних магістратур. Більшість етрускологів впевнена, що тут маємо самоназву етрусків, що походить від імені ватажка Ῥασέννα, за згадкою Діонісія Галікарнаського (Ant. Rom., I, 30, 3) [1, с. 61-62; 2, с. 333-334; 14, с. 126; 19, с. 58; 20, с. 379; 21, с. 100; 26, с. 72; 29, р. 90; 41, р. 78; 49, р. 58].

Крім цього, у написі на пеленах Загребської мумії II ст. до н.е. зустрічаємо сполучення *gasna hilar* (TLE, № 1, XI, 35), де друге слово тлумачать як «земля» (порівн.: *tular hilar* «межа землі» CIE, № 886) [18, с. 92; 24, с. 17]. Тобто весь вираз інтерпретуємо як «суспільна земля», фактично *ager publicus*. Щось подібне слід вбачати також у *helu tesne gasne* (CIE, № 4538, A, ст. 4-5, 19, 20, 21). Поняття *gasna* та його деривати слід розуміти не стільки як етноніми (адже єдиної держави Етрурія не існувало), а більше як сукупну назву повноправних громадян того чи іншого етрусського міста-держави.

На користь вказаного треба додати наступне. Один з персонажів фрески з гробниці Франсуа у Вульчі IV ст. до н.е. носить ім'я *gasce* (CIE, № 5270), що може бути зближеним із Ῥασέννα (Dion. Hal., Ant. Rom., I, 30, 3). Проте оформлення слова нагадує етрусські дієслова третьої особи однини минулого часу (наприклад, *amse* «був», *luruse*

«помер», svalce «жив», tuḡuse «подарував» [19, с. 32, 40, 55-59; 20, с. 375, 377, 379, 380]). Як уже було зазначено, gaspa варто розуміти як позначення етрусків певної громади. Етрусків, які переселилися до альпійської зони, називали також ретами (лат. Raeti, грец. Ῥαιτοί) за найменуванням їх ватажка Рета (Liv., V, 33, 11; Just., XX, 5, 9; Plin., N. H., III, 133; Strab., IV, 6, 6, С. 204; 6, 8, С. 206) [43, Sp. 42-46; 44, Sp. 46-61]. Очевидно, останнього варто пов'язати зі згаданим Расенною та етрусським божеством gaθ. Воно відоме за присвятними написами зі святилища Портоначо у Вейях VI ст. до н.е., зображенням на люстрі з Тусканії III ст. до н.е. та багатьох інших [5, с. 103; 37, р. 433-436].

Водночас у Загребському релігійному тексті дуже часто зустрічаємо слово gaθ (TLE, № 1, II, 5, 21, 26 тощо), що інтерпретується як дієслово «готувати, формувати, влаштовувати» [30, р. 109; 51, р. 7]. Однак треба дещо підправити перекладачів. Вони тлумачать gaθ tura nunthenθ cletram šrenḡve tei fašei (TLE, № 1, II, 21) як «prepare the incense; offer with the decorated cup these loaves (готувати кадіння; запропонувати розписну чашу з цим хлібом)» [30, р. 109, 215]. Натомість cletram слушно зближували з умбр. kletram у значенні лат. «lecticam (ноші)» [19, с. 58; 20, с. 376; див.: 32, р. 331], які також могли бути розмальованими, тим більше, що fašei=умбр. farsio (fasiu)=лат. «farreum (пиріг із полби)» [30, р. 216; 32, р. 335] краще укласти в ноші, а не у вазу. До того ж, хліби треба прив'язувати до носилок, щоби не перекинулися і згоріли разом із ношами. Тож gaθ можна перекладати також як «зв'язувати, скручувати, пакувати».

Пов'язати gaθ, gaθ та gasce можна за допомогою зображення на люстрі з Тусканії. На ньому зліва направо вигравірувані gaθθ з гілкою оливи, такий собі avl tarḡunus (Тархон), rava tarḡies, що демонструє йому, як ворожити на печінці, якого варто ототожнити з Тагом (Cic., Div., II, 23, 50; Ov., Met., XV., 553-558; Cens., IV, 13; Lyd., Ost., 2-3; Amm. Marc., XXI, 1, 10; Serv., Aen., II, 781), жіноче божество ucernei та veltune, «deus Etruriae princeps (головний бог Етрурії)» (Varro, l. l., V, 46), котрий відомий також як Vertump=Vultumna (Prop., IV, 2, 4; Liv., IV, 23, 5; 61, 2; V, 17, 6; VI, 2, 2). О.-В. фон Вакано вважав цю сцену ілюстрацією до переказів про Тага [50, р. 45]. З. Майяні читав не ucernei, а ucerseia (порівн.: ucrsa, ucursa CIE, № 1275, 2267, 2765), тож рахував останню за Окрізію, матір Сервія Туллія, (очевидно, вибудовувалася паралель словам античних авторів, що Сервій Туллій був від бога Вулкана (veltune) Окрізією народжений (Dion. Hal., Ant. Rom., IV, 2; Ov. Fast., VI, 627-628; Plin., N. H., XXXVI, 204; Plut., Fort. Rom., X)), а картину – зображенням передбачення щасливої долі етрусському ватажкові Мастарні [13, с. 123-125]. Є. В. Мавлєєв інтерпретував серію етрусських люстерок III ст. до н.е. з Вольсіній як засіб своєрідної наочної агітації цього релігійного центру етрусків за об'єднання проти Риму [10, с. 130-131; 11, с. 193; 12, с. 31].

О. Й. Немировський спочатку не був проти отождоження *userseia* з Окрізією [17, с. 24, прим. 3], але пізніше прочитав це слово як *usernei* й упевнився, що має справу з персонажем самоської міфології Окіроєю [16, с. 255, 293]. Дійсно, ця кентаврида, яка пророкувала велике майбутнє Ескулапу і за це була перетворена на кобилу (Ov., Met., II, 640-676) краще вписується у контекст етрусського переказу, що відтворений на люстрі.

Раθ зображений з гілкою оливи, що вказує на його ім'я, бо, на наш погляд, воно утворене від грецької діалектної назви дикої, так званої «крученої» оливи ὁ ῥάχος (ή ῥάχος), що за неї зачепилися віжки колісничі Іпполіта і вона перекинулася (Paus., II, 32, 10). Останній відомий тим, що в Трезені встановив стелу з посвятою Асклепію (Ескулапу) 20 коней; останній воскресив Іпполіта і той став царем в італійському місті Аріції (Paus., II, 27, 4). Міф про розірваного кіньми юнака досить широко відомий у літературі, як грецькій, так і римській, де Іпполіт перейменований на Вірбія (Eurip., Ipp., 1200-1410; Verg., Aen., VII, 762-780; Serv., Aen., VII, 84, 761; Ov., Met., XV, 497-544; Fast., VI, 756). Зауважимо, що ім'я героя в обох традиціях говорить само за себе й складається з двох слів: Ἴπλόλυτος (ὁ ἴπλος «кінь» та λυτός «розкладений, розірваний»), Virbius (vir «чоловік», bis «двічі») у Овідія (Met., XV, 544) «двічі народжений». Тож і в етрусському варіанті раθ «скручений» та l(u)θ – спотворене λυτός.

Давньогрецькі автори трактували термін ή ῥάχος (іонійське ή ῥήχος) розширено як «терновий куш», «живопліт», «тин» та навіть «найжачений списками легіон» (Herod., VII, 142; Hesyl., s. v. ῥήχος; Phot. Lex., p. 484; Soph., fr. 812, 935; E. M., p. 703, 1 K). Сучасні лінгвісти не впевнені у можливості зближення цього слова з ή ῥάχια «скелястий берег, прибій» (*ὁ ῥάχος «поштовх, удар») і, похідних від них ῥάσσω, ῥάττω «б'ю, штовхаю» [36, p. 968-969; 42, S. 645-646; 45, p. 1566; 47, S. 836;]. Проте можна припустити, що в етрусків при запозиченні зі слуху чи на письмі від грецьких колоністів (ή ῥάχος походить з Арголіди, де панував дорійський діалект [33, p. 148]) ці слова отримали подібне значення, що й відобразилося в термінах raθ, raχθ, rasce, rasna та rasneas i rasnal.

Отже, епонім мав ім'я «Скручений, Розірваний, Розбитий», дієслова raχθ «скручувати, зв'язувати», rasce «бив» або «зв'язував», іменник rasna «муж, воїн із найжаченої списками фаланги», tular rasnal буквально «колюча огорожа, частокіл» (за Павсанієм (II, 28, 2) крученою оливою визначали кордон), тобто, «кордон громадянської общини». Тут треба згадати про етрусський звичай кінських перегонів зі смертельним кінцем [39, p. 4, 8] та етрурянку Туллію, що переїхала труп свого батька Сервія (Liv., I, 48, 7; Dion. Hal., Ant. Rom., IV, 39, 3-5), на що вказує також зображення на етрусській гемі IV ст. до н.е. [15, ил. 13], щоб упевнитися,

що Ратх етрусків цілком відповідає Іпполітові греків та Вірбієві римлян. Його також можна ототожнити з Расенною та Ретом.

Не треба забувати також про позначення поняттям *gasna* меж суспільної землі *gasna hilar* (TLE, № 1, XI, 35) та кордону міської громади Кортони: *tular gasnal* (CIE, № 439). Оскільки маємо *gasnal* у титулах виборних вищих магістратів Тарквіній та Вольсіній IV ст. до н.е. та Кортони III-II ст. до н.е., можна констатувати наявність у цей період античної двоєдиної форми власності на землю та існування у вказаних містах громадянського колективу. Подібне становище утворилося після скасування царської влади в етруських містах-державах (Liv., V, 1, 5). Владна верхівка етрусків використала для позначення привілейованих власників земельних ділянок на суспільному полі та володарів права воювати у міському ополченні термін, запозичений у дорійських полісах Італії.

Таким чином, *zilaθ* означає «виборний правитель», *meχl* є варіантом *meχlum* та генетично пов'язане з *meβlum* «частина, доля» у значенні «участь в управлінні». *Rasnal* співвідноситься з найменуванням етруського епоніма *Rasenna* (*Raetus, Raθ*). Враховуючи вищезазначене, *gasnal* перекладаємо «громадський, громадянський», усе словосполучення *zilaθ meχl gasnal* слід перекладати «виборний правитель, що уповноважений громадянами (громадою)».

Примітки

1. *Бекштрем А. Г.* Из области этрускологии / А. Г. Бекштрем // ЖМНП. – 1908. – № 2.
2. *Бекштрем А. Г.* Из области этрускологии / А. Г. Бекштрем // ЖМНП. – 1907. – № 7.
3. *Василенко Р. П.* К вопросу о связи римских и этрусских ларов / Р. П. Василенко // Норция. – 1978. – Вып. 2.
4. *Василенко Р. П.* Этрурия и Рим. Влияние в области религиозных представлений и культа: автореф. дис. ... канд. ист. наук; 07.00.03. «всемирная история» / Р. П. Василенко. – М., 1988.
5. *Гаврилин К. Н.* Архитектурно-пластический комплекс этрусского храма в Вейях / К. Н. Гаврилин // ВДИ. – 2000. – № 3.
6. *Георгиев В. И.* Исследование по сравнительно-историческому языкознанию / В. И. Георгиев. – М., 1958.
7. *Иванов В. В.* Анализ текста квази-билингвы. (Этруская печень для гадания из Пьяченцы) / В. В. Иванов // Исследования по структуре текста. – М., 1987.
8. *Иванов В. В.* Древневосточные связи этрусского языка / В. В. Иванов // Древний Восток. Этнокультурные связи. – М., 1988.
9. *Иванов В. В.* К истолкованию этрусских текстов на основе сравнительного языкознания / В. В. Иванов // Текст: семантика и структура. – М., 1983.

10. *Мавлеев Е. В.* Вольсинии в Самнитских войнах / Е. В. Мавлеев // ВДИ. – 1986. – № 3.
11. *Мавлеев Е. В.* Самнитские войны и зеркала Вольсиний / Е. В. Мавлеев // ВДИ. – 1987.
12. *Мавлеев Е. В.* Этрусские зеркала / Е. В. Мавлеев // СА. – 1984. – № 2.
13. *Майяни З.* По следам этрусков / З. Майяни – М., 2003.
14. *Мансуэлли Г.* Цивилизации Древней Европы / Г. Мансуэлли. – Екатеринбург, 2007.
15. *Неверов О. Я.* Геммы античного мира / О. Я. Неверов. – М., 1983.
16. *Немировский А. И.* Нить Ариадны / А. И. Немировский. – М., 2007.
17. *Немировский А. И.* Царская власть у этрусков / А. И. Немировский // Норция. – 1971. – Вып. 1.
18. *Немировский А. И.* Этрусски / А. И. Немировский. – М., 1983.
19. *Немировский А. И.* Этрусски. Введение в этрускологию / А. И. Немировский, А. И. Харсекин. – Воронеж, 1969.
20. *Паллоттино М.* Проблема этрусского языка / М. Паллоттино // Тайны древних письмен. Проблемы дешифровки. – М., 1976.
21. *Робер Ж.-Н.* Этрусски / Ж.-Н. Робер. – М., 2007.
22. *Харсекин А. И.* Новые надписи из Пирги на финкийском и этрусском языках / А. И. Харсекин, М. Л. Гельцер // ВДИ. – 1965. – № 3.
23. *Харсекин А. И.* Этр. *meχ θuta* = Оск. *meddiss tuvvtiks* / А. И. Харсекин // Этимология. 1966. – М., 1968.
24. *Харсекин А. И.* Этрусские надписи как исторический источник: автореф. дис. ... канд. ист. наук; 07.00.03 «всеобщая история» / А. И. Харсекин. – Воронеж, 1967.
25. *Цымбурский В. Л.* [Рец.] / В. Л. Цымбурский // ВДИ. – 1986. – № 3. – Рец. на кн.: Немировский А. И. Этрусски / А. И. Немировский. – М., 1983.
26. *Эргон Ж.* Повседневная жизнь этрусков / Ж. Эргон. – М., 2009.
27. *Яцемирский С. А.* Этрусские числительные: проблемы и итоги исследования / С. А. Яцемирский // Аспекты компаративистики. – Т. 2. – М., 2007.
28. *Agostiniani L.* Tabula Cortonensis / L. Agostiniani, F. Nicosia. – Roma, 2000.
29. *Barker G.* The Etruscans / G. Barker, T. Rasmussen. – Oxf., 2000.
30. *Bonfante G.* Etruscan language. An introduction / G. Bonfante, L. Bonfante – Manchester, 2002.
31. *Brandenstein W.* Tyrrhener / W. Brandenstein // RE. – 1948. – Bd. VIIA. – Hbd. 14.
32. *Buck C. D.* A grammar of oscan and umbrian. With a collection of inscriptions and a glossary / C. D. Buck – Boston, 1904.
33. *Buck C. D.* Introduction to the study of the Greek dialects. Grammar, selected inscriptions, glossary / C. D. Buck. – Boston, 1910.
34. *Carra de Vaux B.* La langue Étrusque / B. Carra de Vaux. – P., 1911.

35. *Chantraine P.* Dictionnaire étymologique de la Langue Grecque / P. Chantraine. – T. III. – Paris, 1974.
36. *Chantraine P.* Dictionnaire étymologique de la Langue Grecque / P. Chantraine. – T. IV-1. – Paris, 1977.
37. *Colonna G.* Note preliminari sui culti del santuario di Portonaccio a Veio / G. Colonna // Scienze dell'antichità. – 1987. – № 1.
38. *Crawford A.* Etruscan inscriptions analysed / A. L. Crawford. – L., 1872.
39. *D'Agostino B.* Image and society in Archaic Etruria / B. D'Agostino // JRS. – 1989. – Vol. 79.
40. *Deeke W.* Etruskische Forschungen und Studien / W. Deeke. – H. VI – Stuttgart, 1884.
41. *Franco G.* Orizzonti etruschi. Una completa esplorazione del mondo etrusco / G. Franco. – Milano, 1987.
42. *Frisk Hj.* Griechisches etymologisches Wörterbuch / Hj. Frisk. – Bd. 2. – Heidelberg, 1970.
43. *Haug M.* Raeti / M. Haug // RE. – 2 R. – 1914. – Bd. 1. – Hbd. 1.
44. *Haug M.* Raetia / M. Haug // RE. – 2 R. – 1914. – Bd. 1. – Hbd. 1.
45. *Liddell H. G.* A Greek-English Lexicon / H. G. Liddell, R. Scott. – Oxf., 1996.
46. *Martha J.* La langue Étrusque / J. Martha. – P., 1913.
47. *Pape's* Griechisch-Deutsch Handwörterbuch. – Aufl. III. – Bd. II. – Braunschweig, 1908.
48. *Preller L.* Römische Mythologie / L. Preller. – Aufl. III. – Bd. II. – Berlin, 1883.
49. *Torelli M.* History: Land and People / M. Torelli // Etruscan life and afterlife. A handbook of Etruscan studies / Ed. L. Bonfante. – Warminster, 1986.
50. *Vacano O. -W. v.* The Etruscans in the Ancient World / O. -W. von Vacano. – N. Y., 1960.
51. *Webster's* Etruscan – English Thesaurus Dictionary / ed. Ph. M. Parker. – San-Diego, 2008.
52. *Wissowa G.* Religion und Kultus der Römer / G. Wissowa. – München, 1902.